

“להחזיר לקולם של המושתקים, שהתרגלו תמיד לדבר בלחש, את הדציבלים הגבוהים”

ביקורת ספרים על ספרו של יובל אלבשן 'זרים במשפט'

עופר סיטבון

המחסומים העקיפים
העומדים בפני האזרח
המוחלש הם לעיתים כמעט
פחזאיים: בערי הפריפריה
כמעט ואין עורכי־דין, ואלו
שישנם עובדים בדרך־כלל
ברשות המקומית. לכן, כדי
לתבוע את הרשות, צריך
למצוא עורך דין מעיר אחרת.
אבל זה יקר, וזה גם גזל
יום עבודה, ולכן, בדרך־כלל,
מוותרים.

צעיר רעב שנכנס לבית־
כנסת שדלתו היתה פתוחה,
ושתה מבקבוק שתייה שהיה
במקרר שם, הורשע בגניבה
ונגזר עליו מאסר על־תנאי
(התביעה דרשה לגזור עליו
מאסר בפועל), כדי להרתיעו
מפני ביצוע עבירות נוראות
שכאלה בעתיד.

היה לומר שהוא משרטט את האופנים השונים
שבהם מערכת המשפט הישראלית מהווה
כיום חלק מידה הימנית של המדינה, ומתאר
את הדרכים בהן יש לפעול כדי להפכה לחלק
מידה השמאלית. אלבשן, מס' 34 ברשימת
'העבודה' לכנסת, שנמנה על אלו הרואים
במשפט מכשיר לתיקון עולם, כוחן באומץ את
בעיית הנגישות למערכת המשפט הישראלית.
הספר עוסק בעיקר בשאלת נגישותם של
העניים והמוחלשים, תוך הצגה, מרגשת
ואמפטיית, של מקרים אמיתיים שבהם נתקל
אלבשן במסגרת עבודתו כעורך־דין קהילתי.
ואולם, אין ספק שמרכיב מהותי מהדיון נוגע
גם לחלקים משמעותיים מקרב מעמד הביניים
החבול והמוכה, שגם נגישותו שלו נפגעה מאוד
בשנים האחרונות.

אחד הניתוחים הקלסיים של הסוציולוגיה של
המשפט מתאר את השלבים השונים בדרך
לתרגומה של פגיעה בזכות לשפה משפטית
באמצעות מודל ה-NBC: ראשית, שלב ה'שיום'
(Naming) - היכולת 'לכנות בשם' את חווית
הפגיעה באופן שיגרום לזיהויה כראויה לתיקון
ולא כחלק ממהלך החיים הרגיל; שנית, שלב
ההאשמה (Blaming) - נכונותו של הנפגע
לעמוד מול הפוגע בו כדי להאשימו, למרות
הסיכונים והקשיים השונים הכרוכים בכך;
ולבסוף, שלב התביעה (Claiming) שבו הנפגע
פונה למערכת המשפטית בתביעה למימוש
הסעדים להם הוא זכאי (בדרך־כלל, תוך
הסתייעות בעורכי־דין קהילתיים המסייעים
בתרגום החוויה האישית לשפה המשפטית).
אלבשן משתמש במודל זה כדי למפות את
המכשולים הישירים העומדים בפניהן של
האוכלוסיות המוחלשות בישראל בדרך הארוכה
לצדק, ובראשם מחסום ההתיישנות - ההבשלה
התודעתית אצל המוחלשים מתרחשת לעיתים
רק לאחר שתביעתם התיישנה.

הסוציולוג הצרפתי הנודע פייר בורדייה
תיאר את הממשלה כגוף בעל שתי ידיים: יד
ימין - האחראית לענייני הפיננסים, הסחר
וההשקעות, ויד שמאל - האחראית לחינוך,
לבריאות ולרווחה. דימוי זה והטענה שקיים
מתח ואף ניגוד בין פעולתן של שתי הידיים
הללו אופיינית להנחות המוצא של הכלכלה
הקפיטליסטית.

מקומה של מערכת המשפט בתיאור זה שנוי
במחלוקת: על־פי תפיסתו הקלסית של מרקס
- שזכתה ללבוש חדש בעשורים האחרונים
בדמותה של הגישה הביקורתית למשפט (CLS)
- מערכת המשפט מתפקדת כגורם שמרני שנועד
לשקף ולשמר את הסדר הכלכלי הקפיטליסטי
הקיים ולתת לו תוקף וחזות אובייקטיביים.
תפיסה זו מעמידה את מערכת המשפט כרכיב
מרכזי - כף היד הימנית, אם להמשיך את
הדימוי - של המנגנון הקפיטליסטי. אך קיימת
גם תפיסה שונה, הרואה במערכת המשפט כלי
מרכזי ואפקטיבי בהובלת שינוי חברתי. תפיסה
זו הגיעה לשיא במאבק נגד אפליית השחורים
בארה"ב, ובראשו בפסק־הדין הידוע Brown
V. Board of Education, 1954, שביטל את
ההפרדה בין לבנים לבין שחורים בבתי־ספר.
עם השנים התחוור, עם זאת, כוחה המוגבל
של 'הנדסה חברתית' באמצעות בתי המשפט,
והיה צורך בחקיקה - הנהנית, באופן טיפוסי,
מלגיטימציה ציבורית רבה יותר - כדי לשנות,
אם גם באופן חלקי, את המציאות החברתית־
כלכלית המפלה.

המשפט כמכשיר לתיקון עולם

אילו צריך היה לתמצת את ספרו החדש
של יובל אלבשן 'זרים במשפט' (תל־אביב,
הוצאת קו אדום, 2005) במשפט אחד, אפשר

מחסומים ומכשולים בדרך לתביעה

אלבשן אינו שוכח כמובן גם את המכשולים הכלכליים: מעבר לעלויות הכרוכות במימון עורך-דין, ישנן גם אגרות שונות וקיים חשש מתמיד מפני פסיקת הוצאות משפט כאשר מפסידים במשפט. הפתרון לכך נעוץ, לכאורה, בקיומם של שירותי הסיוע המשפטי והסניגוריה הציבורית, באפשרות לקבל פטור מתשלום האגרות השונות ובעלויות הנמוכות יחסית של ניהול תביעה בבית המשפט לתביעות קטנות. ברם, כשאר יסודותיה של מדינת הרווחה הישראלית, גם לכאן הגיעו מלתעותיהם של פקידי האוצר: תקציבי הסיוע צומצמו והועלו הצעות שונות (בין השאר, ביוזמתו של שר המשפטים הנאור יוסי ביילין) להטיל אגרה – שהאפקט המצנן שלה ברור – על קבלתם; שוב ושוב נעשה ניסיון לאפשר לתאגידים להיות מיוצגים בבתי המשפט לתביעות קטנות ובכך להפכם לערכאה משפטית רגילה, במקום המצב הקיים כיום המאפשר להדיותות לייצג את עצמם ללא חשש מחוסר-שוויון מובנה הנובע מעמידתם מול עורך דין מיומן; גם הקריטריונים לקבלת פטור מאגרת בית-משפט הוקשחו מאוד, באופן שכמעט מחייב את המבקש לקבץ נדבות בטרם יהא זכאי לקבלתם.

הדרתן של הזכויות החברתיות

למרבה הצער, כל המחסומים הפרוצדורליים הללו – שעליהם צריך להוסיף גם את התמשכותם הארוכה של ההליכים המשפטיים בשל העומס השיפוטי הרב – הם רק המתאבן. בחלקו השני של הספר עומד אלבשן בפירוט על המכשולים הבלתי-עבירים כמעט שמציב הדין הישראלי המהותי בפני כניסתם של ערכים סוציאלי-דמוקרטיים לתוכו. אלבשן מראה באופן מרתק כיצד הזכויות החברתיות הושתקו והודרו מן המשפט החוקתי הישראלי, ומעלה מתהום הנשייה את הויכוח אודות הצעות החוקה משנות המדינה הראשונות, שבהן ניתן לזכויות אלו מקום של כבוד, אפילו מצדם של נציגי הימין הכלכלי. השתקה מתמשכת זו, תחת הכסות המשפטית של אובייקטיביות ונייטרליות, היתה מרכיב חשוב במעבר להגמוניית ההפרטה שקיבעה את הניאור-ליברליזם כשחקן היחיד במגרש החוקתי. ההשתקה המתמשכת של הזכויות החברתיות – ליבה של מדינת הרווחה הסוציאלי-דמוקרטית – גרמה לכך שהדיון בהן יתמקד בשאלה האם בכלל צריך לחוקק חוק יסודי: זכויות חברתיות, במקום לעסוק בשאלה איזה זכויות חברתיות צריך חוק-היסוד לקדם.

אך גם כאשר הצליח האזרח המוחלש 'לשיים' את הפגיעה בו ו'להאשים' את הגורם האחראי לפגיעה בזכויותיו, דרכו לשלב התביעה אינה סוגה בשושנים. המחסומים העקיפים העומדים בפניו הם רבים ומגוונים. לעיתים הם כמעט פרוזאיים: בערי הפריפריה כמעט ואין עורכי-דין, ואלו שישנם עובדים בדרך-כלל ברשות המקומית. לכן, כדי לתבוע את הרשות, צריך למצוא עורך דין מעיר אחרת. אבל זה יקר, וזה גם גוזל יום עבודה, ולכן, בדרך-כלל, מוותרים; בבתי המשפט גם כמעט ואין מתורגמנים, וכך קולם של עולים חדשים ושל מהגרי עבודה שכבר מגיעים לשם, אמנם נשמע אך הוא פשוט לא מובן.

בקרב האוכלוסיות המוחלשות קיים גם מחסום פסיכולוגי: המערכת השלטונית – העובד הסוציאלי שמוציא את הילד מחזקת הוריו או התובע שמבקש לאסור אותו – נתפסת כאויב. זהו חוסר אמון שקשה להשתחרר ממנו כשבאים בשעריהם של בתי המשפט. הללו מצדיקים, בדרך-כלל, את הציפיות הנמוכות מהם (ראו את מאמרו של אלבשן ב'חברה', מס' 22, על טיפולם של בתי המשפט ב'כיכר הלחם'). כפי שכותב אלבשן בצדק רב, העובדה שיותר ויותר אנשים מאבדים את אמונם במערכת המשפט יוצרת, לאורך זמן, סכנה גדולה ליציבותן של החברה והדמוקרטיה הישראלית.

אלבשן מתאר סיפור מזעזע שהיה באמת: צעיר רעב שנכנס לבית-כנסת שדלתו היתה פתוחה, ושתה מבקבוק שתייה שהיה במקרר שם, הורשע בגניבה ונגזר עליו מאסר על-תנאי (התביעה דרשה לגזור עליו מאסר בפועל שכן 'מדובר באדם עני שאין לו כסף ולכן סביר שהוא יפעל באופן דומה בעתיד'). כדי להרתיע מפני ביצוע עבירות נוראיות שכאלה בעתיד, ישראל, שנת 2003. כפי שכותב אלבשן, השופטים והנאשמים חיים בעולמות כלכליים ותרבותיים שונים לחלוטין. ברור שמערכת המשפט לא באמת מבינה מהו רעב אם היא מאמינה שהדרך להשתיק קרקורי בטן היא לשלוח עניים לבית הסוהר.

השתקה מתמשכת זו, תחת הכסות המשפטית של אובייקטיביות ונייטרליות, היתה מרכיב חשוב במעבר להגמוניית ההפרטה שקיבעה את הניאור-ליברליזם כשחקן היחיד במגרש החוקתי.

הפסיביות השיפוטית
הזו גורמת לכך שהעניים
מתקשים להנות גם מהזכויות
ה'ליברליות' שבהן בתי
המשפט כן הכיח - מה
לחסר בית ולפרטיות? מה
לאנאלפאבית ולחופש ביטוי?

קצה הקרחון

למי יש אינטרס להעלות את שכר המינימום?

"אני לא חושב שמישהו יכול להתקיים משכר-מינימום" – צוטט נשיא התאחדות התעשיינים, שרגא ברזש, באתר החדשות ynet בראשית פברואר התעשיינים, אם כך, לא פוחדים מהתמוטטות. העלאת השכר היא גם אינטרס שלהם, כך גם הסכמים קיבוציים – לשוק עבודה יציב יותר ועובדים יצרניים יותר.

לאור זאת, אין זה מפתיע ש'המהפכה החוקתית' של שנת 1992 – חקיקתם של חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו ושל חוק-יסוד: חופש העיסוק – קיבלה, באופן כמעט בלעדי, פרשנות ניאור-ליברלית מצידם של בתי המשפט, פרשנות שהאדירה את זכות הקניין ואת חופש העיסוק של אלו שיש להם – הבנקים, חברות הביטוח ובעלי ההון (ראו 'חברה' מס' 5). קולם האקטיביסטי של בתי המשפט נאלם דום כאשר הגיעו לפתחם תביעות להכרה חוקתית בזכויות החברתיות. הפסיביות השיפוטית הזו גורמת לכך שהעניינים מתקשים להנות גם מהזכויות ה'ליברליות' שבהן בתי המשפט כן הכירו – מה לחסר בית ולפרטיות? מה לאנאלפאבית ולחופש ביטוי?

כפי שכותב אלבשן, "כשזכויות חברתיות אינן מוגנות, החוקה נהפכת למכשיר שמשרת את מיעוט בעלי ההון והרכוש במאבק על משאבים מול הרוב שחסר אותם" (עמ' 131). השופט יצחק זמיר, אחד השופטים היותר 'שמאליים' שהיו בבית המשפט העליון (ואשר ועדה בראשותו סיכלה לאחרונה את המהלך המסוכן לביטולם של בתי הדין לעבודה), תימצת זאת יפה באחד מפסקי-הדין שלו: "אסור שזכויות האדם ישמשו רק את האדם השבע. צריך שכל אדם יהיה שבע".

אז מה נושאים?

כיאה לסוציאלי-דמוקרט אמיתי, אלבשן משרטט גם את קווי המתאר של האלטרנטיבה, כזו המבקשת "להחזיר לקולם של המושקטים, שהתרגלו תמיד לדבר בלחש, את הדציבלים הגבוהים" (עמ' 173). הוא מציע רפורמה מערכתית, הנסמכת על הניסיון הבריטי המוצלח (דו"ח וולף משנת 1999) שדיבר על מעבר מ'מודל הרולס-רויס' – המכונית שרק מתי-מעט יכולים לרכוש, ל'מודל האופניים' – שעם מעט עזרה יכול כל אדם לקנות ולרכב עליהם.

באופן קונקרטי, הכוונה היא להנגשה אמיתית של מערכת המשפט, ומעבר מתפיסה של סיוע משפטי (legal aid) למודל של נגישות לצדק (access to justice), באמצעות פעולה בכמה מישורים: הקמת מרכזי מידע ידידותיים בבתי המשפט שיספקו שירותי ייעוץ והסברה (מהן הזכויות, כמה יעלה ההליך, מה יהיה משכו, האם כדאי להתפשר); שירותי תרגום ושירותי יישוב סכסוכים; העברת סדנאות לשופטים שתסייענה להם להכיר ולזהות את מצוקותיהם של המתדיינים; פישוט ההליכים הבירוקרטיים

במזכירות בתי המשפט; הרחבה מאסיבית של שרותי הסיוע המשפטי (בריטניה מוציאה, באופן יחסי, פי 14 מישראל על סיוע משפטי לנזקקים) ופרסומם לציבור; ועריכת סדנאות של 'עשה זאת בעצמך' לגבי הליכים משפטיים שכיחים כמו עריכת חוזים ונטילת הלוואות. אגב, חלק מהצעדים המוצעים נכללים בדו"ח שהכין משרד המשפטים (ועדת סגל שאלבשן היה מחבריה) בשנת 2002, אלא שכמו דו"חות טובים וחשובים אחרים – הוא נגנז.

אל ההמלצות החשובות של אלבשן ראוי להוסיף לפחות שתיים, העולות מבין השיטין של ספרו: האחת, הגדלה הדרגתית של מספר השופטים והפרקליטים הניצבים כיום בפני עומסים לא אנושיים; השנייה, עיגון חוקתי של חוק-יסוד: זכויות חברתיות, בנוסחו המרחיב, באופן שיחייב את בתי המשפט להעמיד זכויות אלו על מישור אחד עם הזכויות ה'ליברליות'. בנוסף, ובאופן רדיקלי יותר, ראוי אולי לערער על ההנחה שבבסיס 'דימוי שתי הידיים' עצמו: למעשה, חינוך בריאות ורווחה אינם מנוגדים – אלא עולים בקנה אחד – עם צמיחה כלכלית בת קיימא ועם השקעות נכונות בעתיד הכלכלי של המדינה המודרנית. באופן דומה, גם המשפט, בהיותו חלק מ'היד השמאלית', עשוי לתרום, בסופו של יום, תרומה של ממש לחוסנה החברתי, ולפיכך גם הכלכלי, של המדינה.

כפי שכותב אלבשן,

"כשזכויות חברתיות אינן

מוגנות, החוקה נהפכת

למכשיר שמשרת את מיעוט

בעלי ההון והרכוש במאבק

על משאבים מול הרוב שחסר

אותם" (עמ' 131).

עופר סיטבון

הוא חקטורנט

למשפטים וחבר

קיבוץ תמז

✉ ofer@tamuz.org.il